

ράς. Ούτω ὁ μελετητῆς θὰ δύναται νὰ εὐρίσκη συγκεντρωμένα εἰς ἓνα τόμον τόσον ἀξιόλογα δοκίμια ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον σήμερον ἔχει προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον τῶν αἰσθητικῶν, κριτικῶν καὶ φιλοσόφων ἀλλὰ καὶ παντὸς ἄλλου ἀσχολουμένου μὲ τὴν τέχνην καὶ τὰ γράμματα.

Γ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ

* * *

Scholia in Aristophanem, Fasc. III, 1 continens Scholia vetera in Nubes, Edidit D. Holwerda, Cum duabus appendicibus, quas subministravit W J. W. Koster, Bouma's Boekhuis B. V./ Groningen / 1977 (xxxv + 296).

Ἡ παροῦσα ἔκδοσις τῶν ἀρχαίων σχολίων εἰς τὰς *Νεφέλας* τοῦ Ἀριστοφάνους ὑπὸ τοῦ D. Holwerda ἀνεμένετο ἀπὸ μακροῦ (πβ. *Πλάτων*, KZ, 1975, σ. 340). Ὁ ἐκδότης εἰς τὸ Prooemium ἀναγνωρίζει τὰς δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματος («scholiorum . . . quae nunc publici iuris facio historia intricatissima est», σελ. I): ἀκολούθως δὲ περιγράφει λεπτομερῶς τὸν πάπυρον Argent. gr. 621 καὶ τοὺς κώδικας, τοῦ 10 αἰῶνος κέξ., ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐν γένει (Ravennas 429, Marc. gr. 474, Estensis α U. 5. 10, Laurent. conv. soppr. 140, κλπ.) ἢ ἐν μέρει (Marc. gr. 475, Vatic. Chis. gr. R. IV. 20, κλπ.) στηρίζεται ἡ ἔκδοσις. Ἐπίσης ἐρευνῶνται: ἡ ἱστορία τοῦ κειμένου τῶν ἀρχαίων σχολίων εἰς τὰς *Νεφέλας* ἢ editio Aldina τοῦ Μάρκου Μουσούρου (1498): τὸ λεξικὸν «Σούδα» καὶ ἡ ratio τῆς νέας ἐκδόσεως. Τὸ ἀρχαῖον κείμενον (περιλαμβάνον τὰς Ὑποθέσεις καὶ παντὸς εἴδους σχόλια) ἐκδίδεται μετὰ τῆς μεγαλυτέρας δυνατὸν ἀκριβείας, συνοδεύεται δὲ ὑπὸ ἐκτενοῦς κριτικοῦ ὑπομνήματος.

Εἰς δύο Παραρτήματα ὁ Καθηγ. W. J. W. Koster παραθέτει σχόλια ἢ τμήματα σχολίων ὅλως ἰδιάζοντα εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Μουσούρου, ὡς καὶ ποικίλας γραφὰς εἰς τὰς ἀρχαίας Ὑποθέσεις κωδικῶν τινῶν καὶ τῆς editio Aldina. Τὸ ὅλον κατακλείεται ὑπὸ πινάκων τῶν μνημονευομένων μεταξὺ τῶν σχολίων συγγραφέων καὶ γραμματικῶν. Τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς ἐκδόσεως θὰ ἠυχόμεθα νὰ ὑπῆρχε λεπτομερῆς πινὰξ ἰδιαζουσῶν εἰς τὰ σχόλια λέξεων (σκηρικῶν, αἰσθητικῶν, ἱστορικῶν, κλπ.).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Διδ. Φ.

* * *

MYRTO DRAGONA — MONACHOU, The stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods. (Τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Στωικῶν διὰ τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν πρόνοιαν τῶν θεῶν). Athens 1976. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, σχ. 8, σελ. 330.

Ἡ ἀνωτέρω ἐργασία, καρπὸς μακροχρονίου μελέτης τῆς συγγρ. ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ διαπρεποῦς καθηγητοῦ A. A. Long εἰδικοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ ἀπὸ μακροῦ ἐρευνητοῦ τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ὑπεβλήθη ὡς ἐπὶ διδακτορῆα διατριβῆ εἰς τὸ University College of London τὸ 1973.

Τὸ ἔργον τοῦτο δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς συμβολὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας τῶν Στωικῶν, ὡς ἑρμηνεία τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας τῶν. Καὶ τοῦτο διότι ἡ ὑπαρξίς καὶ πρόνοια τῶν θεῶν ἀποτελοῦν τυπικῶς τὸ πρῶτον καὶ τρίτον μέρος τοῦ τετραμεροῦς στωικοῦ «λόγου περὶ Θεῶν», εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ περιοχὴ τῆς θεολογίας περὶ τὴν ὁποῖαν περισσότερον ἐφηρμόσθη ἡ λογικὴ δεινότης τῶν Στωικῶν καὶ πληρέστερον ἐξεφράσθη ἡ ἔνθερμος θρησκευτικότης τῶν. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἡ προσφορὰ τῶν Στωικῶν δὲν ἔχει ἐπαξίως ἐκτιμηθῆ ἐκτὸς μόνον ὑπὸ τῶν εἰδικῶν τοῦ Στωικισμοῦ. Ἐὰν καὶ οἱ Στωικοὶ δὲν ὑπῆρξαν ἀπολύτως πρωτότυποι εἰς τὰ ἐπιχειρήματά των, διότι συνεχίζουσι τὸ πνεῦμα τῶν πλατωνικῶν *Νόμων* καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν «*Διαλόγων*» κατὰ τὴν συγγ. — ἀκόμη καὶ τὸ σωκρατικόν, ὅπως ἐκράζεται ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος, καὶ τὸ προσωκρατικόν, ὅπως ἀναδύεται ἀπὸ τὴν τελεολογίαν τοῦ ἐξ Ἀπολλωνίας Διογένους — εἶναι οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι, οἵτινες ἀντιμετώπισαν τὸν θεολογικὸν «τόπον» συστηματικῶς ὡς ζωτικὸν πρόβλημα οὕτως ὥστε πολλὰ μεταγενέστερα κλασσικὰ ἐπιχειρήματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας νὰ σταχυολογοῦνται ἀπὸ τὰς διατυπωθείσας εἰς τὴν Στοᾶν παραλλαγάς, ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴν ποικιλίαν, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν πρωτοτυπίαν τῶν ἐπιχειρημάτων των διὰ τὴν ὑπαρξίς καὶ τὴν πρόνοιαν τοῦ θεοῦ, ἀποδείξειαι αἱ ὁποῖαι ὑπηρετοῦν πανθειστικὴν μεταφυσικὴν ὑπόθεσιν καὶ ἐμπειρικὴν γνωσιοθεωρίαν. Ἄλλωστε ἡ φυσικὴ θεολογία ἔχει ἐπανειλημμένως κριθῆ ὑπὸ τῶν Hume, Russell καὶ Wittgenstein, μέσῳ τῶν Pascal, Kand, Kierkegaard κ. ἄ.

Κατὰ τὴν συγγρ. οἱ Στωικοὶ, οἱ δογματικώτεροι ἀπὸ τοὺς «δογματικούς» τῆς φιλοσοφίας, ἐπίστευον ἀκραδάντως εἰς τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως καὶ εἰς τὴν ὑπαρξίς («κριτηρίων ἀληθείας») μὲ ἀδειάστειστον ἐμπιστοσύνην εἰς ἓν σύμπαν, τὸ ὁποῖον ἀντελαμβάνοντο συγγενές καὶ ἀκλόνητον αἰσιοδοξίαν διὰ τὴν φιλόφθρον διακυβέρνησιν του νὰ ὑπερασπίσῃ μὲ τόσην ζέσιν τὴν ὑπαρξίς ἐνὸς προνοητικοῦ θεοῦ.

Ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς ἀποσπατικῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τῆς Ἀρχαίας καὶ Μέσης Στοᾶς δὲν εἶχε μέχρι τοῦδε ἐρευνηθῆ ἐξαντλητικῶς, οὔτε θεωρηθῆ ἀπολύτως ἰκανοποιητικῶς ἀπὸ ἐρμηνευτικὴν ἄποψιν ἡ στωικὴ φιλοσοφία. Ἡ συγγρ. ἐπιχειρεῖ ἐνταῦθα ἐξαντλητικὴν θεώρησιν τῶν πηγῶν χρησιμοποιοῦσα ἀναλυτικὰς μεθόδους εἰς τὰ πλαίσια τῆς στωικῆς ἐπιστημολογίας, ἀξιολογοῦσα τὴν προσφορὰν τῶν ἐκπροσώπων τῆς Στοᾶς, συγκρίνουσα μὲ τοὺς προγενεστέρους τοὺς συγχρόνους φιλοσόφους καὶ συζητοῦσα τὴν ἀμείλικτον κριτικὴν, ἡ ὁποία ἡσκήθη ἐναντίον τῆς Στοᾶς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους Ἐπικουρείους, Σκεπτικοὺς καὶ Νεοπλατωνιστάς.

Εἰς τὴν εἰσαγωγικὴν καὶ εἰσαγωγικῶς εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια ἐρευνᾶται ἡ ὑπαρξίς καὶ ἡ πρόνοια τοῦ θεοῦ — ἡ ἰδιαίτερα μέριμνα τοῦ θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀτομικῶς καὶ ἡ γενικὴ πρόνοια διὰ τὸν κόσμον.

Ἀναλυτικώτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου εἶναι διηρθρωμένον ὡς ἐξῆς: Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν δίδονται αἱ κυριώτεραι περιγραφαὶ τῆς στωικῆς ἐννοίας καὶ ἐξετάζεται ἀπὸ ἐπιστημολογικῆς ἀπόψεως ὁ σχηματισμὸς τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων, δηλαδὴ ἡ «γνώσις περὶ θεοῦ». Εἰς τὸ α' Κεφάλαιον συζητοῦνται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζήνωνος, τοῦ ἱερουτοῦ τοῦ συστήματος καὶ ἐμπνευστοῦ τῶν κυριωτέρων θέσεών του. Τὸ πρῶτον ἄμεσον ἐπιχείρημά του καταλύγει εἰς τὸ συμπέρασμα «ἄρα ὑπάρχουν θεοί». Τὸ δεύτερον ἔμμεσον ἐπιχείρημα ἀναλύεται εἰς τρία ἀτάδια καὶ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίς τοῦ λογικοῦ κόσμου καὶ κατὰ προέκτασιν τοῦ θεοῦ.

Εἰς τὸ β' Κεφάλαιον συζητοῦνται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κλεάνθους τοῦ κατ' ἐξοχὴν θεολόγου τοῦ Στωικισμοῦ. Εἰς τὰς τέσσαρας πρώτας ἀποδείξεις του διὰ τὴν πρόελευσιν τῆς θρησκείας 1) τὴν μαντικὴν καὶ τὰς θεϊκὰς ἐμφανίσεις, 2) τὴν συνείδησιν τῶν θεϊκῶν εὐεργετημάτων, 3) τὸν φόβον τῶν φυσικῶν φαινομένων, 4) τὴν

τάξιν και ποικιλίαν τῶν οὐρανίων σωμάτων, προστίθενται τὰ ἐπιχειρήματα : 5) ἡ ἀνάγκη τῆς διακυβερνήσεως τοῦ σύμπαντος ἐκ τινος ὑψίστου «νοῦ». 6) ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ, ὡς τῆς τελειότητος εἰς τὸν ἀνόργανον και ὄργανικὸν κόσμον. 7) ἡ θεϊκότης τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ζωτικῆς θερμότητος τῆς διαπνεύσεως τὸ σύμπαν, 8) ἡ ἀναγωγὴ εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ ἐπὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς λογικότητος και θεϊκότητος τῶν οὐρανίων σωμάτων.

Εἰς τὸ γ' Κεφάλαιον ἐκτίθεται ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Χρυσίππου, δύο ἐπιχειρήματα τοῦ ὁποῦ χαρακτηρίζονται ὡς τελεολογικά και τὰ λοιπὰ ὡς per accidens και reductio ad absurdum. Εἰς τὸ δ' Κεφάλαιον ἀντλοῦνται ἀπὸ βασικὰς πηγὰς και μαρτυρίας τὰ ἐπιχειρήματα τῆς Στοᾶς διὰ τὴν προνοητικὴν διακυβερνήσιν τοῦ κόσμου. Εἰς τὸ ε' Κεφάλαιον ἐκτίθεται τὰ προβλήματα τῆς προσφορᾶς προσωπικῆς «θεολογίας» τοῦ Ποσειδωνίου.

Περὶ τὰ ὀκτὼ ἐπιχειρήματα τοῦ Σενέκα ἐντοπίζονται και ἀναλύονται εἰς τὸ ς' Κεφάλαιον και συζητεῖται ἡ ἐπιστημολογία του ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν ἠθικῶν και θρησκευτικῶν ἐννοιῶν. Εἰς τὸ ζ' Κεφάλαιον ἐρμηνεύονται τὰ ἐπιχειρήματα ἐκ τῶν «προλήψεων» τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν, τῆς μαντικῆς κλπ. τοῦ Ἐπικτήτου. Εἰς τὸ η' Κεφάλαιον συζητεῖται ἡ στωικὴ ὀρθοδοξία και ἡ «αἰρετικὴ» ψυχολογία τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις. Εἰς τὸ Παράρτημα ἐκτίθεται ἡ συμπερίληψις τοῦ Παναιτίου διὰ τὴν συνολικὴν δραστηριότητα τῆς Στοᾶς.

Ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου παρέχονται σύντομα συμπεράσματα και περίληψις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Ἐπακολουθεῖ πλήρης βιβλιογραφία τῶν ἀποσπασμάτων ἢ κειμένων ἐκάστου τῶν Στωικῶν και ἔργων νεωτέρων μελετητῶν περὶ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας και θρησκείας ὡς και τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τῆς θρησκείας. Οἱ παρατεθέντες πίνακες ὀνομάτων, ἐννοιῶν και ἀποσπασμάτων καθιστοῦν πλέον εὐχρηστον τὴν μελέτην ταύτην.

Ὁ ἀναγνώστης διαπιστώνει τὴν φιλοσοφικὴν και φιλογικὴν κατάρτισιν τῆς συγγ., τὴν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν και τὴν ἐπιστημονικὴν ὑπευθυνότητα. Ὅσον και ἂν διαφωνῇ κανεὶς πρὸς τινὰ ἐπὶ μέρους θέματα, πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ σημαντικὴν προσφορὰν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς στωικῆς φιλοσοφίας. Περαινομεν μὲ τὴν εὐχὴν τῆς μεταγλωττίσεως τοῦ βιβλίου τούτου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

* * *

SALVATORE NICOSIA, *Tradizione testuale diretta e indiretta dei poeti di Lesbo*. Roma 1977, σελ. 283.

Εἰς τὸ ὑπ' ὄψιν ἔργον ὁ σ. ἐξετάζει τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου τόσο τῆς Σαπφοῦς ὡς και τοῦ Ἀλκαίου εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκεῖνας κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἀρχαία ἔμμεσος μαρτυρία συμπίπτει μὲ τὴν παράδοσιν τῶν πατύρων.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου (σελ. 23 - 37) ἐκτίθενται σχετικὰ μὲ τὴν παράδοσιν τῶν δύο Λεσβίων ποιητῶν. Ἡ παράδοσις τοῦ κειμένου των εἶναι α') ἔμμεσος και συνίσταται εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν συγγραφέων οἱ ὁποῖοι μαζί μὲ τὰ αὐτῶν χωρία παραδίδουν περιλήψεις και παραφράσεις και β') ἄμεσος διὰ τῶν πατύρων οἱ ὁποῖοι ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὸν τρέχοντα αἰῶνα και οἱ ὁποῖοι ἀποδίδουν ἀρχαίας ἐκδόσεις τῆς Σαπφοῦς και τοῦ Ἀλκαίου.